

महाराष्ट्राच्या जल
चळवळी व
(१९६८)

महाराणा प्रतापसिंह शिक्षण संस्था मुंबई संचलित
आनंदीबाई रावराणे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
वैभववाडी जिल्हा- सिंधुदुर्ग, महाराष्ट्र.

कार्यकारी नंडल

जा. नाम. विळोदली श्रीघर तावडे - अध्यक्ष

श्री. विलाल रा. रावराणे - उपाध्यक्ष	श्री. रामेश ए. रावराणे - कार्याध्यक्ष
श्री. विजय वा. रावराणे - सचिव	श्री. हीलेंद रा. रावराणे - सहसचिव
श्री. विजय वा. रावराणे - सहसचिव	श्री. अर्जुन वा. रावराणे - को-अध्यक्ष
श्री. रामेश ए. रावराणे - सदस्य	श्री. प्रभानंद हा. रावराणे - सदस्य
श्री. गणपत वा. रावराणे - सदस्य	श्री. देवेंद्र ता. रावराणे - सदस्य
श्री. विलाल वा. रावराणे - सदस्य	श्री. यशवंत वा. रावराणे - सदस्य
श्री. विलाल वा. रावराणे - सदस्य	श्री. सत्यवाल वा. रावराणे - सदस्य

म. प्र. शि. स. स्थानिक समिती

श्री. सम्बन्ध वि. रावराणे - अध्यक्ष	श्री. वासुदेव वा. रावराणे - उपाध्यक्ष
श्री. प्रभानंद पु. रावराणे - सचिव	श्री. मठेश घो. रावराणे - सचिव
श्री. गंगाली. वीजा वा. रावराणे - सदस्य	

संयोजन समिती

प्राचार्य डॉ. सी. एस. काळे - अध्यक्ष	डॉ. वी. ही. हंगडे - उपप्राचार्य
प्रा. एस. एस. पाटील - संग्रहालय	प्रा. ही. एस. विरलट - समन्वयक (QAC)

सदस्य

प्रा. एस. सी. राठे	प्रा. आर. वी. पाटील
प्रा. वी. एस. डेरे	डॉ. ही. एस. कोइमाकर
प्रा. एस. वी. पाटील	प्रा. ही. वी. गोपुला

Published by

Lulu.com
3101, Hillsborough St.
Raleigh, NC 27607,
United States.

9781716791543

मुख्य संपादक
प्राचार्य डॉ. सी. एस. काळे

महाराणा प्रतापसिंह
आनंदीबाई रावराणे कला
वैभववाडी ठिकाण
मुंबई विभाग
ISO 9001:2008

1	मानवी जीवन आणि विज्ञान – तंत्रज्ञान चळवळ प्रा. डॉ. शिवकुमार सोनाळकर	1
2	"साठोत्तर महाराष्ट्राच्या जडणघडणीतील परिवर्तनवादी सामाजिक चळवळ अंधशेढा निर्मूलन"प्रा. डॉ. सौ. कल्पना राजीव मोहिते	19
3	महाराष्ट्राचा सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय विकास प्रा. डॉ. व्ही.जी. भास्कर	27
4	कृषी पर्यटनाचे व्यवस्थापन डॉ. बी. डी. इंगवले	31
5	आधुनिक महाराष्ट्रातील झांझावती व्यक्तिमत्व- बाळासाहेब ठाकरे ¹ प्रा. श्री. एस. एन. पाटील ; ² प्रा.आर.बी.पाटील	36
6	महिला सबलीकरण ¹ प्रा. डॉ. पाथरकर एस. व्ही; ² सौ. सरिता दशरथ देशमुख	42
7	आधुनिक महाराष्ट्रातील महिला धोरण व आरक्षण डॉ. व्ही. ए. देऊलकर	48
8	महिला सबलीकरण डॉ. आनंद प्रभाकर बांदेकर	52
9	संयुक्त महाराष्ट्रातील महिला परिवर्तन चळवळी प्रा. डॉ. राजेंद्र आत्माराम मुंबरकर	57
10	व्यसनमुक्ती-एक सामाजिक चळवळ प्रा.सौ.एस.एस.पाटील	64
11	महिला सबलीकरण ॲड. मिलिंद मोहन सावंत	71
12	SOCIAL MEDIA Aparna Sharad Kedari	80
13	PSYHO-LEGAL EFFECTS OF LOCKDOWN DUE TO COVID-19	86

महिला सबलीकरण

^१प्रा. डॉ. पाठकर एस. व्ही; ^२सौ. सरिता दशरथ देशमुख

^३इतिहास विभाग प्रमुख; ^४इतिहास विभाग

शे. जे. नौ. पालीवाला आर्ट्स, कॉमर्स अंड सायन्स कॉलेज पाली, सुधागढ, जि. रायगढ, पिन ४१० २०५८
मोबाइल नंबर - ९४२३३८२४०५, ८०८७३७६८३८; Email: saritadeshmukh23@gmail.com

प्रस्तावना:-

सबलीकरण ही संकल्पना प्रथम १९६० साली अमेरिकेतील काळ्या जहाल गटानी मांडली. सबलीकरण म्हणजे नेमके काय आणि स्त्रीयाचे सबलीकरण कसे घडणार यावर अनेक मर्ते आहेत. परंतु भारतीय संदर्भात असे म्हणता येईल की, आर्थिक, सामाजिक दृष्ट्या केल्या जाणार् या सुधारणा मधून व्ही - पुरुषांमध्ये व्यक्ति समाज, समृद्ध व जात - जमात म्हणून "स्त्रियाच्या दृष्टीने परिवर्तन होणे ही सबली करणार्थी अट आहे. स्त्री नावाच्या भारतीय समाजातील जो घटक आहे त्याला आपल्या जीवनात सर्व क्षेत्रात आपल्या सुन्न क्षमता प्रत्यक्ष वापरता येतील असा समाज निर्माण करणे म्हणजे सबलीकरण "अशी व्याख्या करता येईल.

स्त्रिया आणि पुरुष आपल्या स्वातंत्र्याबदल उया कल्पना घेऊन दैनंदिन जीवनात विकासाच्या कामात येतात. त्या संदर्भात मूलभूत प्रश्न उमे करणे सबलीकरणाच्या प्रक्रियेत महत्वाचे ठरते. आपले अस्तित्व, स्त्रीत्व वा पौलपत्र कशामुळे सार्व ठरते. आपल्याला माणूस म्हणून कशामुळे प्रतिष्ठा मिळते. या सर्वांमध्ये सबलीकरणाच्या प्रक्रियेबदल होणारे बदल होणे अपेक्षित आहेत. कुटुंब घरे, दारे आणि भोवतीच्या समाजव्यवस्था यामध्ये खर् या अर्थाने विकेंद्रीकरण, लोकसाही मुलपाची जोपासना द्यावाची तर भारतातील स्त्रियांना प्रौढ समजदार होण्यासाठी वाव निर्माण झाला पाहिजे असा सबलीकरणाच्या संकल्पनेचा आग्रह आहे.

गरिबीत आयुष्य कठणा २ या अनेक स्त्रिया स्वताच्या प्रयत्नानी विकास साधनांना दिसतात. काही काळ विकासाच्या संदर्भात स्त्रिया नावाच्या घटकाला पूर्णत सत्ताहीन, शक्तिहीन मानले गेले होते. त्याला काही देण्यासाठी सबलीकरणार्थी संकल्पना उदयाला आली असे दिसते. अगदी किमान सल्ला असलेल्या गरीब घरातील स्त्रियाचे झाडणे या प्रतिकार पाहिल्यानंतर आपल्या आयुष्यात आपल्या परिस्थिती केवळ बढी जाणे होता कामा नये, ही सबलीकरणार्थी प्रतिष्ठा सर्व स्त्रियापर्यंत पोहाचणे महत्वाचे आहे. स्त्रिया पूर्णत सत्ताहीन कधीही नसतात. तशा त्या "बनविल्या" जातात असे त्यातून खनित होते. सत्ता म्हणजे नेमके काय? हे सांगणे जरी कठीण असले तरी ती सर्वदूर पसरलेली प्रवाही, समाजाच्या सर्व घटकामध्ये असते. हे लक्षात घेतले तर भौतिक संसाधने जितकी महत्वाची तितकेच सत्तेच नियम उत्थित्यामध्ये सहभाग असणे हे ही महत्वाचे आहे. सगळ्यात कळीचा मुटदा असा आहे की जे समाज आणि मूल्ये घेऊन आजवर त्या पुरुष जागत होते. त्यातून व्ही पुरुषांमध्ये उत्तरांडीची सत्तासंबंधीची रथना नैसर्गिक म्हणून गृहीत घरली होती. आजवर त्या सबलीकरणातून आता परिवर्तन होणे अटल आहे. कारण एकाकि सामर्थ्य गाजविणारे "पौरुष अध्यवा त्यामध्ये खर् या सबलीकरणातून आता परिवर्तन होणे अटल आहे. कारण एकाकि सामर्थ्य गाजविणारे "पौरुष अध्यवा केवळ संगोपन संवर्धक त्यानी "स्त्रीत्व" या दोन्हीमधून व्ही - पुरुषीच्या निर्मिती क्षमतेवर सामर्थ्यवर मर्यादा आल्या होत्या. त्या दूर करून आपल्याला आयुष्यात कमीपणा घेऊन माणूस म्हणून समग्रतेने जगण्याची क्षमता घारण करणे म्हणजे

काळात प्रथमच विकाश प्रक्रियेण चालना देण्याची कमता स्त्रीवरगमिष्ये आहे. यावर विशेष भर देण्यात आला त्यामुळे १९९० साली राष्ट्रीय स्तरावर राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना झाली. तर महाराष्ट्र राज्याने जानेवारी १९९३ मध्ये या आयोगाची स्थापना केली. समाजाच्या दुर्बल घटकाच्या मूलभूत गरजावर विशेष लक्ष केन्द्रित करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने "महिला बालविकास" हा स्वतंत्र्य विभाग जुन १९९३ मध्ये स्थापना केली. अंतरराष्ट्रीय महिला वर्षाच्या निर्मितीने दिनांक २५ फेब्रुवारी १९७५ रोजी "महिला आर्थिक विकास" महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. महिलाच्या सर्वांगीण विकासाचे महत्व व महामंडळाची या क्षेत्रातील तज्ज्ञता व कौशल्य लक्ष्यात घेऊन. महाराष्ट्र शासनाने दिनांक २० जानेवारी २००३ रोजी महामंडळाला महिला विकासाची राज्यस्तरीय "शिखरसंस्था" म्हणून घोषीत केले. या महामंडळाच्या अखंड विकास प्रक्रियेतून महिलासाठी सामाजिक आर्थिक व राजनैतिक न्याय प्रस्थापित करण्याचा हेतु काही प्रमाणात साच्च झाल्याचे दिसून येते.

भारत सरकारने २००१ वर्ष महिला सबलीकरन वर्ष म्हणून जाहीर केले. त्यानिमित्ताने महिलाच्या आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थितीचा यो आढावा घेतला गेला त्यात काही सकारात्मक आणि नकारात्मक बाबी दिसून आल्या.

समाजात महिलाना स्वातंत्र्यता सुरक्षा व संरक्षण देण्यासाठी सबलीकरनाचे अभियान राबविण्यास सुरवात करतो. पण याच येढी या समाजाला प्रश्न विचारावासा वाटतो. खरच भारतातील महिला अबला आहेत. का ज्यामुळे आपण तिला सबला बनविण्याचा प्रयत्न करत आहोत आणि खरच महिलाचे सबलीकरण होत आहे का? पूर्ण जगात भारत देश आपली संस्कृती, परंपरा, अद्यात्म व भौगोलिक विविधता यामुळे औलखला जातो. ही नाण्याची एक बाजु झाली. पण हाच देश जगभर पुरुषप्रधान संस्कृतीसाठीही प्रसिद्ध आहे. तसे बघितले तर भारतात महिलाना आदिशक्तीचे रूप मानून पुरातन पूजनीय मानले गेलेले आहे. त्याचे येढी याच भारत देशात महिला घरात आणि समाजात बंधनामध्ये अडकून पडल्या आहेत. त्याना दुप्यम स्थान दिले जाते. त्याचे तरीसुद्धा येथे स्त्री - पुरुष समानतेच्या गोटी बोलल्या जातात. महिलाच्या स्वातंत्र्य व अधिकारविषयी कळकळ घ्यक्त केली जाते. असे असतानाही निर्भया कांड किंवा कोपडीं सारख्या अमानुष अत्याचाराच्या घटना घडतात आणि अशा येढी आपल्यासमोर महिलाचे प्रश्न विकट समस्या बनून उभ्या राहतात. त्यावर उपचार म्हणून समाजात महिलाना स्वातंत्र्यता, सुरक्षा व संरक्षण देण्या साठी सबलीकरणाचे अभियान राबविण्यास सुरवात केली. पण याच येढी या समाजात प्रश्न विचारावासा वाटतो. खरच भारतातील महिला अबला आहेत का? ज्यामुळे आपण तिला सबला बनविण्याचा प्रयत्न करत आहोत. आणि खरच महिलाचे सबलीकरन होत आहे का? मुळातच भारतीय महिला ही कधी अबला नव्हतीच. भारत हा नवदुर्गाची पुजा करणार. या संस्कृतीतील स्त्रीशक्तीचा देश आहे. प्रत्येक यशस्वी पुरुषाच्या मागे एका स्त्रीचा सहभाग असतो. असे येथे महटले जाते. किंवद्भुना या समाजात घडलेले. अनेक महामुरुग स्त्रीमुळे घडले. राजमाता जिजाऊ, राणी लक्ष्मीबाई, अहिल्याबाई होळकर, सावित्रीबाई फुले, रमाबाई आंबेडकर, मदर तेरेसा, सरोजिनी नायडू, बुदिरा गांधी, कल्पना चावला, सुनीता विल्यम्स, पी टी उषा आणि इतरही अनेक कर्तुत्वान महिलांनी या देशाचे नाव सौकिक बाढविला आहे.

राजमाता जिजाऊ होत्या म्हणून संस्कारमूर्ती व कीर्तीवंत छप्रपती शिवराय घडले. सावित्रीबाई फुलेंची साच होती म्हणून यपोतिवा फुले झाले आणि इतकेच नव्हे तर कौसल्या मंधन श्रीराम व अजनी पुत्र हनुमान ही आपली देव प्रतीके स्त्रीयाच्या संस्काराचा आणि सृजनाचा अविस्कारआहे. मुळातच महिलामध्ये निसर्गाकडून काही देणाऱ्या पुरुषा पेक्षा जास्त आहेत. स्त्रीमध्ये सहनशीलता नविन्यता, सौदर्याची जाणीव, बद्धत वृत्ती, संघ प्रेरणा, स्वरणशक्ती हे गुण निसर्गातिथ अधिक आहेत. स्त्री सृजनशक्ती आहे. कारण निसर्गाने निर्मितीचे अधिकार शिवयाना दिला आहे. स्त्री मुळातच सबला आहे. जारी संविधानाने स्त्री व पुरुष यांना समान अधिकार दिले असले तरी भारताच्या पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्री आज समाज व कुटूबांचा बंधनात अडकून पडली आहे. ती "प" अर्थात पिता, पती, आणि पुरुष याच्या आदेशाने आणि बंधनाने ती आपले

महिला सबलीकरणकरणे म्हणजे पुरुषांना हिणविणे किंवा त्याच्यापेक्षा श्रेष्ठत्व सिद्ध करणे असे नव्हे तर फक्त महिलाना त्याच्या नैसर्गिक गुणधर्म, क्षमता, परंपरा याच्यासह समानतेणे वागविणे होय. असा विषयारप्रवाह समाजात प्रस्थापित झाला. तर खर् या अर्थाते महिलांचे सबलीकरण होईल. स्त्रीशक्तीच्या रूपात देशात आलेले मनुष्यबळ विकसित करून स्त्रीशक्तीचे आरोग्य, शिक्षण, संस्कार व स्वावलंबन हे चार आधारस्तंभ समाजाने भवकम केले तर समाजात सुराज्य व स्वराज्य दिसेल आणि फक्त आभियानपूरते कामादोपत्री नाही, तर वास्तवात महिला सबलीकरण झालेले असेल. आपल्या भारत देशाला पूर्ण विकसित बनविण्यासाठी व परिपूर्ण विकासाचे लक्ष पूर्ण करण्यासाठी महिला सबलीकरण महत्वाचे ठरेल.

महिला सबलीकरणाची आवश्यकता :- भारतात पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेमुळे स्त्रीला पूर्वीपासून दुर्यम स्थान देण्यात आले आहे. अगदी वैदिक काळातही काही अपवाद वगळता स्त्रीयांची परवड इल्याचे दिसते. मध्यपुरीन कालखांड स्त्री वर्गाच्या दृष्टीने अत्यंत भयेकर समजाला जातो. आधुनिक काळातही पुरुष वर्द्धस्व आपणात दिसून पेते. पुरुष मंडळी स्त्रीला दुर्यम समजत असल्यामुळे ती देखील स्वतःहाला कमी लेखते. संस्कृत भाषेत महिला शब्दाचा महाशक्ती मूणजे फार मोठी शक्ति अशा महान शक्तिमान असणार. या स्त्रीये आपण सशक्तीकरण कशासाठी शतकानुशतके दुवलेपणामुळे दायत्य भावनेमुळेद दुर्यम स्थानामुळे महान शक्ति असणार. या स्त्रीयी शक्ति कमालीची क्षीन करून टाकण्यात आली आहे. त्यामुळे तिच्या सशक्तीकरणाची सबलीकरणाची आवश्यकता आहे. तसेच संखोने जावळजवळ निष्या असलेल्या स्त्रियांना समाजात समान स्थान नाही. त्यामुळे तिच्या सशक्तीकरणाची आवश्यकता आहे. आणि स्वावलंबन निर्णय प्रक्रियेत समान सहभाग, राजकीय क्षेत्रात प्रभावी कामगिरी करता याची महणून स्त्रीयांचे सबलीकरण करण्याची आवश्यकता आहे. सशक्तीकरणाचा विचार केला तर घटकाबद्दल वास्तव स्थिती करण्यात येऊ शकते यावरून महिलांचे सशक्तीकरण होण्याची आवश्यकता का आहे. याची खात्री पटते. महिला सशक्तीकरण, साक्षरता, आरोग्य, समान, आर्थिक स्वावलंबन, कौटुंबिक जबाबदारी आर्थिक विकासात महत्वाचा घटक नवीन पिठीला प्रोत्साहन, राजकीय सहभाग, सामाजिक कल्याण, स्त्रियावरील अत्याचार तसेच स्त्रिया. आणि विविध घटकामध्ये झालेले बद्दल आपणा पुढील काही मुद्याचा आधार स्पस्त करू शकतो.

महिला सबलीकरण व शिक्षण :- स्त्रीयांचे सामाजिक दुर्यम स्थान बदलण्यासाठी शिक्षण हे अत्यंत महत्वाचे आणि उपयुक्त माध्यम आहे. १९९८-१९९९ च्या जागतिक अहवालात स्त्री शिक्षण हे तिच्या व समाजाच्या आर्थिक विकासासाठी सहाय्यभूत तर ठरेलच शिवाय तिच्या सदर्गीण विकास होण्यासाठी ते आवश्यकसुद्धा असल्याचे नमूद केले आहे त्याच बरोबर, प्रजनन कमी करणे, मुलांचे योग्य पद्धतीने पालन योग्य व संगोपन करणे स्वताहाचे व कुटुंबाचे आरोग्य निट ठेवणे. कुटुंबात समाजात व विविध क्षेत्रात वातावरण खोलीमेलीचे ठेवण्यात व्यावहारिक शान उचितव्यातही शिक्षण उपयुक्त ठरते. शिक्षणामुळे स्त्री सुशिक्षित तर होतेच, पण त्याच बरोबर, संस्कृत, कर्तव्यदक्ष, तत्पर, कुशल, होऊन तिच्या सुप्त दैरी गुणाचाही विकास होतो. तिच्या व्यक्तिमत्वाला, तिच्या आत्मसन्मानातेला नवीन आकार येऊन ती कौटुंबिक व सामाजिक क्षेत्रात पशस्ती होऊ शकते.

सामाजिक समानता :- समानता म्हणजे स्त्रियांना समाजामध्ये प्रत्येक ठिकाणी समान वागऱ्युक देणे. आरोग्य आवडीनिवडी आरोग्य नोकरी अशा क्षेत्रात, स्त्रिया समानतेणे वागऱ्युक देण्याची आवश्यकता आहे. परंतु वास्तवात तसे घडताना दिसत नाही. बर् याच स्त्रियांना प्रत्येक क्षेत्रात दुर्यम व कमी दर्जाची वागऱ्युक दिसी जाते. ही विषमता नष्ट करण्यासाठी तिचा सामाजिक दर्जा वाढविण्यासाठी तिच्या सबलीकरणाची गरज आहे.

आर्थिक जबाबदारी व कौटुंबिक जबाबदारी : आज समाजातीलप्रत्येक स्त्रिया आर्थिक स्वावलंबाची गरज आहे. स्त्री आर्थिकउद्यग संघाम स्वावलंबाची झाल्यामुळे ती आपल्या कंट्राबाटील आरोग्याची व निची कालजी होव शकते तसेच

सिला दुर्घटन समजत असल्यामुळे स्त्री देखील स्वताला पुरुषांच्या तुलनेने कमी लेखते.

जगामध्ये स्त्री सबलीकरणाची वर्षा व कार्य होत असतांना विकासनशील राष्ट्रामध्ये प्रामुख्याने भारतात स्त्री सबलीकरणाचे कार्य १९ व्या शतकाच्या अखेरीस सुरु होताना आढळते. १९७५ हे साल संयुक्त राष्ट्रसंघात 'अ' दर्जाचे स्थान असलेल्या आंतरराष्ट्रीय लोकशाहीर फेडरेशनने आणलेल्या ठरवानुसार "आंतरराष्ट्रीय" महिलावर्ष साजरा केला जातो. हे सर्व वर्ष साजरे करण्यामागे महिलांचे सबलीकरण हा प्रमुख हेतु असल्याचे दिसते. भारत सरकारने २००१ हे वर्ष महिला सबलीकरण वर्ष म्हणून जाहीर केले. त्यानिमित्ताने महिलांच्या आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थितीचा जो आढावा घेतला गेला त्यात काही सकारातमक आणि नववारात्रमक बाबी दिसून आल्या. पण याच वेळी या समाजाला प्रभ्र विचारावासा वाटतो. खरच भारतातील महिला सबला आहेत का? यामुळे आपण तिला सबला बनविण्याचा प्रयत्न करत आहोत आणि खरच महीलाचा सबलीकरण होत आहे का? स्त्री मुलातच सबला आहे. मुलातच भारतातील महिला कधी अबला नव्हतीच. भारत हा नवदूर्घाची पुजा करणार् या संस्कृतीतील स्त्रीशक्तीचा देश आहे. प्रत्येक यशस्वी पुरुषाच्या मागे एक स्त्रीचा साहभाग असतो. असे येथे म्हटले जाते किंवडुना या समाजात पडलेले. अनेक महापुल्य स्त्रीमुळे घडले. राजमाता विजाऊ होत्या म्हणून संस्कारमूर्ती व कीर्तीवित छत्रपती शिवराय पडले. जरी संविधानाने स्त्री व पुरुष यांना समान अधिकार दिले असले. तरी भारताच्या पुरुष प्रधान संस्कृतीमुळे स्त्री आज समाज व कुटूबांच्या बंधनात अडकून पडली आहे. ती "प" अर्थात पिता, पती, आणि पुत्र यांची आदेशाने आणि बंधनाने ती आपले आपुष्य काढत आहे. स्त्रीशक्तीच्या रूपात देशात आलेल्या मनुष्यबद्ध विकाशीत करून स्त्रीशक्तीचे आरोग्य, शिक्षण, संस्कार व स्वावर्द्धन हे चार आधार संभ समाजाचे भवकाम केले आहे.

संदर्भसूची

-) जगतिकरण आणि महिला स्त्रीविषयक धोरण - डॉ. श्रुती तांबे
-) महाराष्ट्र ; काल , आज आणि उद्या - प्रा. डॉ. भानुदास शिंदे
-) पायाभूत अभ्यास - आजाच्या समस्या - प्रा. एम. एस. लिमण
-) महिला सबलीकरण - डॉ. विलास आढाव
- (प्रौढनिरत शिक्षण व ज्ञान विस्तार विभाग पुणे विद्यापीठ)
-) महाराष्ट्र टाइम्स ११ ऑक्टोबर २०१६.
-) लोकसत्ता ६ मार्च २०१६
-) खोधगंगा